

**«МАЮТЬ СВОЮ ДОЛЮ КНИГОЗБІРНІ»:
З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ КНИЖКОВОГО ФОНДУ
ФУНДАМЕНТАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ ХНАУ ім. В. В. ДОКУЧАЄВА**

Кандаурова Олена Дмитрівна, завідувачка сектору рідкісних і цінних видань Фундаментальної бібліотеки Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва,
Жидких Ірина Петрівна, головна бібліографиня Фундаментальної бібліотеки Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва.

У статті розглянуто питання історії формування книжкового фонду ФБ ХНАУ ім. В.В. Докучаєва. На підставі знайдених печаток на сторінках рідкісних і цінних друків проведено історико-книгознавче дослідження фонду, розкрито шляхи надходження видань до книгозбірні.

Ключові слова: Фундаментальна бібліотека ХНАУ ім. В. В. Докучаєва, бібліотечний фонд, історія формування книжкового фонду бібліотеки, бібліотечні колекції, провенієнції, печатки на сторінках книг

Унікальний книжковий фонд Фундаментальної бібліотеки Харківського національного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва формувався протягом трьох століть. У рік заснування Інституту землеробського господарства, практичної ветеринарії та школи рукоділля в мальовничому передмісті Варшави – Маримонті (Польща, 1816 р.) фонд книгозбірні становив 250 примірників видань німецькою, французькою і польською мовами. Які саме книги придбав перший директор інституту Веніамін Флятт, невідомо, але з історії навчального закладу дізнаємося, що в листопаді 1830 р. під час польського національно-визвольного повстання проти царату все майно інституту, зокрема й бібліотека, було зруйновано.

Згодом діяльність бібліотеки відновили. Протягом Ново-Олександрійського періоду діяльності інституту (із 1862 р.) бібліотека перетворилася на багату книгозбірню із цінним зібранням літератури з природничих наук і сільського господарства й могла зрівнятися лише з бібліотекою Варшавського університету, поступаючись останній у гуманітарних, правових і медичних виданнях.

Польський період діяльності інституту тривав до 1914 р., і на той час фонд налічував 79 тис. примірників видань. Із початком Першої світової війни навчальний заклад евакуйовано до Харкова. У зв'язку з цим великих змін зазнав книжковий фонд бібліотеки. Рада інституту прийняла рішення про розподіл фонду бібліотеки на польську та російську частини: усі видання польською мовою та чужомовні, придбані до 1873 р., залишити в Польщі; усі російськомовні видання та чужомовні, придбані після 1873 р., перевезти до Харкова.

Незважаючи на значні втрати після перебазування, у січні 1915 р. фонд бібліотеки становив 30 328 тис. назв у 87 123 томах на суму 195 955 карб. 41 коп.

У доповіді розглянуто формування книжкового фонду бібліотеки саме Харківського періоду. Ми досліджували побутування книг, вивчаючи провенієнції на сторінках книг, зокрема печатки і штампи. У деяких книгах можна знайти майже повний перелік їх власників: приватних осіб, інститутів, бібліотек та інших установ. Інколи печатки в книгах – це єдина згадка про зниклі установи, тому детальне вивчення печаток дозволяє відстежити мандри видань книжковими полицями бібліотек.

Із історії нашої бібліотеки відомо, що після евакуації до Харкова в 1914 р. книгозбірні та жителі міста надали «спонсорську» допомогу в поповненні втраченого фонду. Зокрема в 1915 р. до бібліотеки передано зібрання видань Агрономічного кабінету Імператорського Харківського університету (нині – ХНУ ім. В. Н. Каразіна).

В «Историко-статистических записках об Императорском Харьковском Университете и его заведениях от основания Университета до 1859 г.» наведено відомості про цей навчально-допоміжний підрозділ університету:

«Агрономический Кабинет, как отдельное учреждение, получил начало в 1848 г. с разрешения Управляющего Харьковским Учебным Округом, Генерал-Адъютанта С. А. Кокошкина, из Технологического Кабинета отчислены 54 модели различных предметов, относящихся к сельскому Хозяйству, и, вместе с тем, отделено из штатной суммы Технологического Кабинета, на пополнение и устройство вновь учрежденного заведения, 90 руб. сер. в год. Эта незначительная сумма, равно как и недавнее существование Агрономического Кабинета, конечно, не позволяли ему делать быстрых и замечательных обогащений; по крайней мере прилагалось постоянное попечение и приобретения, по мере средств, того, что наиболее могло способствовать к наглядному преподаванию Сельского Хозяйства и успехам слушателей.

Таким образом, к настоящему времени в Агрономическом Кабинете находятся 144 названия в 687 отдельных предметах. При проф. Кочетове создалась лаборатория, специальная библиотека и отведен был небольшой участок земли в университетском саду с характером опытного поля; проф. Зайкевичу удалось организовать независимо от того целую сеть опытных полей К 1.01. 1892 г. в лаборатории состояло коллекций, приборов, снарядов, посуды, книг и мебели 1059 номеров на сумму 10 896 р. 32 коп.»[5].

До відповідної колекції нашої бібліотеки відібрано 336 примірників книг із печаткою «Агрономический Кабинет Императорского Харьковского Университета».

Досліджуючи історію надходження книг до бібліотеки, виявили, що основний масив видань, які ввійшли до фонду нашої книгозбірні, сформовано у будівлі, спорудженій архітектором О. М. Бекетовим для Харківського комерційного інституту за адресою вул. Єпархіальна, 52 (згодом вул. Артема, 44; нині – вул. Алчевських, 44).

Майже протягом століття в цій будівлі змінювалися установи: Харківський Комерційний інститут (1914–1919); Центральна Парти́йна Школа при ЦККПУ (1919–1922); Кому́ністичний Університет імені тов. Артема (1922–1932); Вища Кому́ністична сільськогосподарська школа ім. тов. Артема (1932–1940); Харківський сільськогосподарський інститут (18.01.1941–1978). Тобто ФБ ХНАУ ім. В.В. Докучаєва зібрала книжкові фонди бібліотек зниклих навчальних закладів, про що свідчать печатки на титулах книг.

На початку минулого століття на розі Єпархіальної і Басейної (нині вул. Ярослава Мудрого) звели будівлю Харківського комерційного інституту – вищого навчального закладу економічного спрямування, який діяв протягом 1912–1919 рр. Він був створений як Харківські вищі комерційні курси (1912–1916), у 1916 р. отримав статус інституту.

Проект архітектора О. М. Бекетова передбачав низку технічних нововведень, зокрема за Ф. Уатсоном вперше в країні використано метод, що пригнічував відбиті звукові хвилі в аудиторіях і поліпшував їх акустику. Навчальний корпус, витриманий у ренесансному стилі «Palladio», мав характерні для творчості Бекетова просторий хол і широкі мармурові сходи з бронзовими світильниками. У будівлі були дві лекційні аудиторії на 400 осіб кожна і малі аудиторії на 60 посадкових місць; приміщення для семінарів, музею, навчальних кабінетів, лабораторій, наукової бібліотеки; найбільший у місті актовий зал тощо.

У Комерційному інституті працювали провідні вчені О. М. Анциферов, Д.М. Іванцов, О. М. Челінцев та ін.

Наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. радянська влада відібрала в інституту будівлю і бібліотеку, і навчальна діяльність практично припинилася.

У фонді нашої бібліотеки знайдено 248 видань з печаткою «Библиотека Высших Коммерческих курсов» і 292 видання «Библиотека Харьковского Коммерческого Института».

У 1920–1922 рр. у приміщенні колишнього Харківського комерційного інституту відкрито Центральну партійну школу для підготовки кадрів партійних і радянських працівників, викладачів суспільних наук у вишах.

Відомостей про цю зниклу установу практично немає. Єдиною згадкою про неї є книги з печаткою «Библиотека Центральной Партийной Школы при Ц.К.К.П.У.». У Фундаментальній бібліотеці в колекції книг з печатками партійної школи зберігаються 580 примірників.

У 1922 р. на базі реорганізованої Центральної партійної школи ЦК КПУ відкрито Кому́ністичний університет ім. Артема – вищий навчальний заклад, що готував кадри для партійних, профспілкових і радянських органів.

Провідне місце в навчальних програмах займали історія революційних рухів у Росії, Україні, Польщі, країнах Заходу, історія суспільно-економічних формацій; радянське будівництво; політика кому́ністичної партії в галузі економіки; історія партії та національне питання; історія профспілкового руху; історичний матеріалізм, основи марксизму-ленінізму.

У 1932 р. Кому́ністичний університет ім. Артема реорганізовано у Вищу кому́ністичну сільськогосподарську школу ім. тов. Артема, перед якою ставили

завдання підготовки керівників МТС (машинно-тракторних станцій), колгоспів і радгоспів, партійних і радянських працівників районного масштабу.

Досліджуючи печатки у виданнях нашої бібліотеки, з'ясували, що найбільшим книжковим «донором» стала саме книгозбірня Комуністичного університету ім. Артема. На сьогодні в колекції знаходиться 1843 книги з печатками: «Библиотека Коммунистического Университета им. тов. Артема», «Бібліотека Вищої комуністичної сільськогосподарської школи ім. тов. Артема».

18 січня 1941 р. за розпорядженням Раднаркому СРСР Харківському сільськогосподарському інституту (нині – ХНАУ ім. В. В. Докучаєва) передано триповерховий будинок навчального корпусу на вул. Артема, 44. Тобто всю бібліотеку Комуністичного університету ім. тов. Артема передали новому власнику будівлі.

Так само до фонду нашої бібліотеки потрапили книги з бібліотек Харківського повітового училища, Харківського 1-го вищого початкового училища та Харківського 2-го реального училища, адже свого часу вони стали частиною бібліотеки Комуністичного університету.

Один з найстаріших нижчих навчальних закладів Харкова – повітове училище, утворено в 1866 р. на другому поверсі двоповерхової будівлі на Сумській, 34. Кошти на будівництво цієї будівлі пожертвував відомий благодійник, купець 1-ї гільдії С. К. Костюрін. З печатками цього навчального закладу у фонді нашої бібліотеки знайдено 126 примірників рідкісних і цінних видань.

Із 1875 р. розпочалося перетворення повітових училищ у міські училища, а з 1912 р. міські училища перейменовано у вищі початкові училища. Вищі початкові училища склалися з чотирьох класів. До них приймали дітей, які закінчили початкову школу. Існували чоловічі, жіночі училища, а також невелика кількість змішаних. Ці початкові училища були проміжними між початковими і середніми закладами освіти.

Печатки Харківського 1-го вищого початкового училища мають 153 примірники рідкісних і цінних видань. У 297 книгах знайдено печатку «Библиотека Харьковского 2-го реального училища».

Спочатку реальні училища називали реальними гімназіями, вони були семи класними. У 1872 р. їх перейменовано в училища. На відміну від гімназій, основне місце в навчальному плані реальних училищ відводили природничим і точним наукам, велику увагу приділяли вивченню іноземних мов.

До реальних училищ приймали тільки хлопчиків. Термін навчання становив 6 років. Випускники реальних училищ могли вступати до вищих технічних навчальних закладів або на фізико-математичні та медичні факультети університетів.

На початку ХХ ст. у Харкові відкрили ще два реальних училища. Одне з них (2-ге училище) орендувало приміщення у дворовому крилі будівлі Комерційного училища на вул. Пушкінській, 81.

Найбільш успішним проектом вищої школи в Харкові стали Вищі жіночі курси, організовані місцевим Товариством взаємної допомоги трудящих жінок

на вул. Мироносицькій – феміністичною організацією, створеною в 1906 р. у Києві. Засновницями цієї організації були польки, росіянки, українки. Серед них графиня А. Плятер, О. Косач, Л. Щербачева, В. Приходько та ін. Товариство мало на меті поліпшення матеріального становища своїх членкинь і зуміло організувати такі види підтримки, як юридична консультація, дитячий садок, комерційні курси.

Харківські вищі жіночі курси за 12 років роботи (1907–1919) перетворилися на авторитетний і стабільний жіночий університет. Таких результатів удалося досягти завдяки підтримці ініціативи ТВДТЖ харківською громадськістю, насамперед, університетськими професорами та іншими жителями міста, які усвідомлювали нагальну потребу в розвитку вищої освіти, зокрема жіночої.

До фонду ФБ ХНАУ ввійшли 57 примірників книг з такими печатками: «Библиотека ХОВТЖ», «Библиотека О. Т. Ж. Харьков», «Агрономическая Лаборатория Харьковского Женского Университета, учрежденного ХОВТЖ», «Библиотека Высших Женских курсов Харьковского Общества трудящихся женщин», «О. Т. Ж. Харьков». Майже в кожній із цих книг також є печатка бібліотеки Комуністичного університету ім. тов. Артема.

Основний фонд нашої бібліотеки залишався у великій красивій споруді на вул. Артема до 2005 р. Улітку того року останню партію книг перевезено до нового приміщення бібліотеки в навчальному містечку ХНАУ.

У процесі вивчення історії формування книжкового фонду бібліотеки через дослідження печаток на особливу увагу заслуговує стародруковане двотомне видання найстаріших німецькомовних книг Філіпа Міллера «Малюнки найкорисніших, найкрасивіших і найрідкісніших рослин, які наведені в Словнику садових рослин за найточнішими зразками у гравюрі, створених шляхом дослідження природи, з детальним описом і визначенням класів, серед яких є описи, що належать Рею, Турнефору, і класифікації Ліннея» (Нюрнберг, 1768 і 1781).

На сторінках цих стародруків є печатка «Лицей Князя Безбородко», а на корінці палітурки – суперекслібрис особистої бібліотеки князя Безбородька.

В Українській радянській енциклопедії зазначено «Безбородьки – великі українські поміщики Полтавської губ., походженням з козацької старшини Переяславського полку. З цього роду вийшли російські державні діячі 18 ст. брати: князь і канцлер Російської імперії, особистий секретар Катерини II Олександр Андрійович Безбородько (1747–1799); граф, сенатор і дійсний таємний радник Ілля Андрійович Безбородько (1756–1815). Після смерті брата, князя Олександра, він залишився єдиним спадкоємцем його колосального статку. Безбородько віддав під організовану в м. Ніжині гімназію вищих наук свій будинок і сад».

Розшифровуючи провенієнції в книгах Ф. Міллера, цікаву інформацію про історію відкриття лицю князем Безбородьком-молодшим ми знайшли в головній праці видатного етнографа й археолога О.В. Терещенка «Опыт обозрения жизнисановников, управлявших иностранными делами в России» (СПб., 1837. Ч. 2):

«Безбородко запечатлел свою память благотворительным учреждением училища, для дворян малороссийского края. Гр. Илья Андреевич Безбородко, в прошении к Императору Александру I, так изъяснился: «При пожертвовании сем Всемилостивейший Государь! После смерти покойного брата моего, князя Безбородко, нашел я в бумагах его записку, в коей означено желание, чтоб из доходов его имения взносимо было в воспитательный дом. 1. В продолжение первых пяти лет, по смерти его, по 10 000 рублей. 2. По истечении сего времени, чрез восемь лет, по 20 000 рублей... желая исполнить оное в точности и обратить его пожертвование наиболее полезным образом для общества, я купно рассуждал, что нигде удобнее оно употреблено быть не может, как в Малороссии, отчизне моего покойного брата. я сужу, что всего удобнее и с видами Вашего Императорского Величества к распространению просвещения сообразнее быть может, устроить в Малороссии, на счет сего пожертвования, училище высших наук, которое здесь еще не существует и от которого можно ожидать великой пользы, как для всех, так и особливо для тех неимущих дворян и другого состояния молодых людей, кои по скудости своей не могут иметь достаточных способов к образованию себя... При пожертвовании сем ... испрашиваю: 1. Чтоб училище сие устроено было в Нежине, на месте уступаемом мною. 2. Чтоб оно наименовано было: *Гимназия Безбородко высших наук*»...Государь Александр, одоблив патриотическое пожертвование, написал: *«быть по сему, а училищу именоваться Гимназиею высших наук князя Безбородко»*[7].

Лицей, заснований князем Безбородьком у 1805 р. (нині – Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя), – один із найстаріших навчальних закладів в Україні, відомий далеко за межами країни своїми освітніми, науковими і культурними традиціями. Тут отримали вищу освіту багато відомих представників науки та культури, серед яких письменник-класик Микола Гоголь, ім'ям якого названо університет у 1939 р., Є.П. Гребінка, Л.І. Глібов, Ю.О. Збанацький, Н.Я. Прокопович, О.С. Данилевський, Н.В. Кукольникта ін.

Аналіз провенієнцій показав, що стародруки Філіпа Міллера були придбані бібліотекою 19 жовтня 1947 р. у магазині № 4 Облкнигокультторгу м. Харкова за 300 крб. (вартість обох томів), про що свідчать печатки на форзаці книг.

У доповіді вибірково розкрито тему історичного формування книжкового фонду ФБ ХНАУ ім. В.В. Докучаєва через дослідження й аналіз печаток на сторінках рідкісних і цінних видань.

Список використаної літератури:

1. Багалея Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год) : ист. монография / Д.И. Багалея, Д.П. Миллер ; изд. Харьк. гор. обществ. упр. – Харьков : тип. и литогр. М. Зильберберг и сыновья, 1912. – Т. 2. – С. 649.

2. Брега Г.С. Комуністичний університет ім. Артема / Г.С. Брега // ЕСУ. – Київ, 2014. – Т. 14. – С. 238.
3. Дьяченко Н.Т. Улицы и площади Харькова: из истории города / Н.Т. Дьяченко. – Харьков : Прапор, 1966. – 278, [2] с.
4. Записки Ново-Александрійського інститута сільського господарства і лесоводства. – Петроград : тип. М.А. Александрова, 1916. – Т. 25, вып. 1. – С. 67–68.
5. Историко-статистические записки об Императорском Харьковском Университете и его заведениях от основания Университета до 1859 г. / сост. при содействии проф. и чиновников ун-та помощником попечителя Харьк. учеб. округа К. Фойгтом. – Харьков : в унив. тип., 1859. – С. 93–94.
6. Павлова Т.Г. Харьковское общество взаимопомощи трудящихся женщин // Павлова Т.Г. Негосударственная высшая школа Харькова в начале XX века : монография. – Харьков : Сага, 2012. – С. 61–117.
7. Светлейший князь Александр Андреевич Безбородко (1765–1799) // Терещенко А. Опыт обозрения жизни сановников, управлявших иностранными делами в России / А. Терещенко. – Санкт-Петербург : [в тип. вдовы Байковой], 1837. – Ч. 2 : Канцлеры. – С. 166–197.
8. Фурсенко И.Д. Харьковский ордена Трудового Красного знамени сельскохозяйственный институт им. В.В. Докучаева : очерки истории / И.Д. Фурсенко. – Киев : Колос, 1968. – 168 с.
9. Харківський національний університет імені В.В. Докучаєва. 1816–2006. – Харків, 2006. – 367 с. :іл.
10. Харьков. Путеводитель для туристов и экскурсантов / Харьк. о-во любителей природы. – 3-е изд. – Харьков : тип. И.М. Аничкина, 1915. – [18], 178, [4] с. + прил. – (Репринт. изд. – Харьков : САГА, 2006) («По старому Харькову (путеводители и справочники)»).

"LIBRARIES HAVE THEIR OWN FATE": FROM THE HISTORY TO FORM THE BOOKS FUND IN THE FUNDAMENTAL LIBRARY OF KHNAU NAMED AFTER V.V. DOKUCHAIEV

Kandaurova O. D., the head of rare and valuable edition sector;
Zhydkykh I. P., the chief bibliographer,
Kharkiv National University named after V.V. Dokuchaiev

The issue concerning the history to form the books fund in the Fundamental library of KhNAU named after V.V. Dokuchaiev has been considered in the article. On the base of the found seals on the pages of rare and valuable editions the fund has been researched relative to history and bibliography. Besides it has been shown how the editions became the part of the library fund.

Keywords: the Fundamental library of KhNAU named after V.V. Dokuchaiev, a library fund, the history to form the books fund of the library, library collections, seals on books pages, books life signs